

كوردستان د بیره وه ریښ (حاج سهیاح) یدا

/ د. کامران ایبراهیم خلیل

(میرزا محمد علی مهجراتی) جالاکفانه کی سهرده منی
مهشروتیه تی، گهروک و سهفه رنامه نقیسه کی ئیرانی - ئه مریکیه .
ئهو نیکه مین ئیرانییه کو ب ئاوايه کی فه رمی ره گه زنامه یا ئه مریکی
ومرکرتییه . نافهاتی د بته ماله کا زانستخواز و ئه دهبدرست ل باژیری
مهجراتات ژدایکبوویه . بابی وی ئهو ژ بو خواندنن هنارتییه باژیری
تههران . پاشی مامی وی ئهو رموانه ی نهجهف و کهربه لایی کرییه ؛
داکو بهردموامینی بدهته خواندنا خو . ل فیری تیکه لی ل گهل
کهلهک هرزفان و زانا و روشنبیران کرییه و مورچه رخانه کا مهزن د
هزر و تیکه هشتتا ویدا پهیدا بوویه . نافهاتی ل ژبی ۲۳ سالیی دهست ب
کهریانا خو یا ههژده سالی بو درقه ی ئیرانی دکهت و پاشی سهرا جهین
جودا جودایین ئیرانی ددهت و ب (حاج سهیاح) دهیته نیاسین .

بشتی کو (سهیاح) ژ نهجهف و کهربه لایی قهدهکهریت،
ژیانا ههفرینی لکهل کچماما خو پیکدهینیت، لی بشتی ماویه کی
بریری ددهت سهرا وهلاتین ئه وروپی بدهت، لهوما ب ریکا قههقازیا دچيته
رووسی و بشتی ماویه کی دمریازی وهلاتین دین ئه وروپی دبیت . ب
ئهقی ئاواپی (حاج سهیاح) فیری زمانین تورکی و ئه رمه تی و رووسی و
ئنگلیزی و ئهلمانی و فه رهنسی زی دبیت . پاشی ب زهحمه ته کا زیده خو
دکههینیه ئه مریکا و ل سالا ۱۸۷۵ مافی هافولاتی بوونا ئه مریکایی ب
دهستقه دهینیت، ته نانهت دوو جاران سهروکی ئه مریکایی زی دبیت . ههر
ل ئه مریکا بهره ف وهلاتین چین و ژاپونی و هندستانیه دچیت و ل ویری
بشتی ههژده سالان ژ سهفه ر و کهریانی ل سالا ۱۸۷۷ از قهدهکهریه ئیرانی
و دهیته ناف کورمیا نا شوره شا مهشروتیه تی . ل داوپی زی ل سالا ۱۹۲۵
و ل ژبی ۸۹ سالیی گیانی خو ژدهست ددهت (سهیاح، ۱۳۴۶: ۲).

حاج سەيياحى دوو بەرھەم ھەنە كو بىرەمورىيىن ۋى بخۇقە دىكرن. ئىك ژوان بىرەمورىيىن حاج سەيياح (سەردەمى ترس و ھۇقاتىن) ۋى ۋى دى بىرەمورىيىن حاج سەيياحى مەھەلاتىيە؛ كو ب بەركى دوويى ژ سەفەرنامەيا ۋى دەيتە نياسىن و باسى سەفەر و گەريانىن ۋى دىكەت.

پشتى حاج سەيياحى سەرا ئەوروپا و ئەمريكا و گەلەك ۋەلاتىن پىشكەفتىيىن ۋى سەردەمى داى؛ ئەق چەندە ل دەق ۋى زەلال بوو كو جفاكى ئىرانى ژ لاين سياسى و كارگىرى و ئابۇرى و روشنپىرى، جفاكەكى پاشكەفتى و گەندەلە. ۋى ھەولدايە د گەريانا خۇدا كىماسى و گەندەليا كو ب چاقتىن خۇ دىبىنبت بەرجستە بىكەت. پىرانييا جاران ئيانا پىشكەفتى و دىمۇكراسىيا رۇژئاقايى پىشەرى ھەلسەنگاندنا ۋى بو بارودۇخى بوويە. ھەر ئەق چەندە ژى گىرنگىيا سەفەرنامەيا حاج سەيياحى دەتە خويىكرن، ئانكو ل دەمى خواندنا سەفەرنامەيى ئەم روويەروويى روانگە و ئىرنا روشنپىرەكى سەردەمى مەشروتىيەتى دىبىن كو ژلايەكىشە دژى سياسەتا دەولەتا قاجارىانە و ژلايەكى ديشە پىرانييا جاران بى لايەنانە بەرى خۇ دەتە رويدانان.

حاج سەيياح د گەريانىن خۇ دا گەھشتىيە كوردستانى ژى و سەرا چەند دەقەر و باژىران دايە و تىبىنى و بۇچوونىن خۇ سەبارتە ب بارودۇخى وان پىشكىش كىريە. ل قىرى دى ھەول دەين ب كورتى گىرنگىرتىن تىبىنى يىن حاج سەيياحى دەريارە ئەقان جەان بەرجستە بگەين.

ديارە حاج سەيياح د گەريانا خۇ بو باژىرىن ئىرانى گەھشتىيە باژىرى كىرماشان، لى گەلەك باسى كىرماشانى نەكىريە، ب تنى كۆتتە مەن كوردستان (مەبەستا ۋى پارىزكەھا كوردستانىيە) نە دىتبوو، ژبەر ھندى مەن بىرپاردا بەرەق كوردستان و پاشى ئازمەربايجانقشە بجم (سىياح، ۱۳۴۶، ۲۴۸). نەق ب شىوہەكى زنجىرەيى دى وىستگەھىن سەفەرا حاج سەيياحى بو دەقەرەين كوردى و گىرنگىرتىن خالىن كو ۋى باس كىرىن بەرچاق كەين :

كامياران^(۱) :

دەمى حاج سەيياح بەرەق كاميارانقشە دەتە رى، بەرى ھەر تىشتەكى ۋەسفا سىروشتى جوانى كوردستانى دىكەت و پاشى دىبىزىت: (ل ئەقى جەنى ۋەسا بالكىش بارودۇخى نالەبارى مەرقان دىبىتە جەنى خەم و دلئەنگىيا مەرقى. ھەر چەندە كو كورد ب خۇ

جوان و رىكويىكن لى كارىگەرييا خەمۇكىن ل سەر وان ديارە، زەركۆك و لاوازن و جل و بەركىن پىس و بى سەروپەر ل بەر وانە، ... خۇ دىبىزى كارى وان ب تنى شىن و كىريە (سىياح، ۱۳۴۶، ۲۴۸). ب ئەقى ئاوايى (حاج سەيياح) بارودۇخى نەخۇش و دژوارى ژيارا كوردان ل سەردەمى قاجارىان ل ئەقى دەقەرەي بەرجستە دىكەت.

پشتى كو (حاج سەيياح) لگەل خەلكى دىبىشەيت و تىكەلى وان دىبىت، زىدەبارى دانەخويىكرنا بارى ئابۇرى و ژيارا خەلكى، باسى ئارىشەكا مەزنا جفاكى و ئىمناھىيى ژى دىكەت، ئەو دىبىزىت: ھەمىان دىگۆت ژمارەكا زۆر ژ كچىن بچويىك ژ دەيبان ھاتىنە ۋەمىكرتن و مينا كىانەۋەمران ب نىخ و بەياھەكى ئەرزان ۋەك خدامە ھاتىنە فرۇشتن و ھنارتن بو غەربىيان. زارۆكىن خەلكى ھاتىنە دىزىن و ب نىرخەكى ئەرزان ھاتىنە فرۇشتن. مە گانزەميا خۇ بىريە دەقەر دەستە لاتدارەكى ئەم بى ھىشى كىرەن، چونكە ئەو ب خۇ ھىزا كىانان ب ئەرزانى دىكرن و دفرۇشن (سىياح، ۱۳۴۶، ۲۴۹). ئەقە ب خۇ نىشانان ئەقى يەكىيە كو مللەتى كو تا ج رادە ل بىن زولم و زورىيا دەستە لاتدارىن قاجارىان بوويە و تا ج رادە ئەق دەولەتە لاواز بوويە كو نەشىايە ئىمناھىيا خەلكى بپارىزىت.

حاج سەيياح) ل كامياران دىبىتە مېھقانى مالەكا ھەزار و دەستەنگ، خودانى مالى گەلەك قەدرى ۋى دىكرىت. (حاج سەيياح) ب ئەقى چەندى داخبار دىبىت و دىبىزىت: (مەن ژبەر دلۇقانىيا وان ھەست ب چىژ و خۇشىن كىر، لى دلئى مەن ب مەزلوومىيەتا وانقشە ما) (سىياح، ۱۳۴۶، ۲۴۹). ئانكو ب ئەقى دەمىرىنى ھەلسەنگاندنەكى بو كەسايەتتيا مەرقى كورد دىكەت و دەتە دياركرن كو كورد مللەتەكى سادە و بىندەستە و دلپاكە.

(سەيياح) ل جەھەكى دى ژى دىبىزىت: (خەلكى كوردستانى ژ خەلكى ئورستانى ئارامتر و ملكەچترن، ژ سەروچاقى وان ديارە كو ھەمى ژ نەژادەكىنە، ب دىتتا مەن ژ نەژادى ئارىين كەقنن كو گەلەك نەكەفتىنە ژىر كارىگەرييا ئەوان ەمەب و تورك و نەژادىن دى كو ھاتىنە ئىرانى) (سىياح، ۱۳۴۶، ۲۴۹)، ژلايەكىشە كوردان لگەل لوران^(۱) بەراورد دىكەت و ژلايەكى ديشە بۇچوونا خۇ سەبارتە ب رەسەتايەتتيا كوردان دەتە دياركرن.

دەمى (سەيياح) ژ كامياران بەرهف (سنه) قە دچیت، دگههیتە جەهەكى ب ناقتى (تەختى سولەيمان)، گەلەك ل ئەقى جەى نامىنىت، لى دەمى خەلك دەهینە پىشوازییا وی، باسى ئارىشەیین خۇ دكەن، حاج سەيياح سەبارەت ب ئەقى چەندى دىبىزىت: (ل تەختى سولەيمان ھندەك ھاتنە پىشوازییا من، وان دگۆت: ئەم بەلەنگاز ھەمى دەمان بى بەھرىن ژ دلۇقانىی. ئەقە ژى بۇ سى ئەگەرەن دزقرىت، یى ئىكى ستەم و زۆردارى و یى دووینى ئەم دووبەرەكییە كو دەستەلادارىن دەولەتى دناق خەلكیدا دروست دكەن: دا كو سوودمەند بن و یى سىینى مەلا يانكو پیاوین ئایىنە كو دووبەرەكییە مەزھەبى دروست دكەن. (سیاح، ۲۴۹، ۱۳۴۶-۲۵۰). چىدبیت ئەقە تىگەھشتا حاج سەيياح ب خۇ بىت، ئانكو دەمى وی گوھدارییا گازندە و ئیش و نازارىن خەلكى كرىن، گەھشتیە ئەقى ئەنجامى كو كوردان سى ئارىشە ھەنە ئەم ژى برىتینە ژ دەستەلاتەكا نادادپەرورم و دووبەرەكییە كوردان ب خۇ و یى سىینى ژى مەملانا مەزھەبى كو ژىدەرى وی پیاوین ئایىنە.

سنه (۳) :

سنه ژى ئىك ژ وىستگەھىن سەرەدانا سەيياح بۇ كوردستانى بوویە. ئەم باسى گەلەك تايبەتمەندىیین ئەقى دەقەرى وەكو كرىنكترین بىشەیین بەرەلەق دناق خەلكیدا و بەرەھەمىن كشتوكالى و ئاژەلى كرىیە، لى بالكىشترین ئاخفتا وی، دەریارەى (مەتمەم الدوله)^(۴) حاكىمى بەرى یى (سنه) یە، ئەم دىبىزىت: (من گەلەك سوپاسییا خودى كر كو ئەز تەكریمە ئىك ژ دەستەلاتدارین ئىرانى، ل ئەیالەتەكا وەسا بچویكدا، گەلەك سەر ھاتینەبىرىن و گەلەك خانى ھاتینە ویرانكرن، خەلكى گەلەك باسى زۆردارییا وی دكر، گەلەك كەسىن دەست برى و پى برى دەھاتنە دىت كو بەرەھەمى زۆردارییا وی بوون، ل ھەمى جە و دیوانان باسى زولما وی دەھاتەكرن، لى سەیرە كو دەستەلاتدارین بانە و سەقزى و جەین دی ستایشا وی دكرن و دگۆتن: ل ژىر دەستەلاتا وی و ئەم دەلیشا وی ددا مە، مە سەر دېرىن و زك شەق دكرن و چاق دەھانەدەرى و چ تاوانا مە دقیا، مە دكر، ئەم خودانى كۆیلەیان بووین، لى دەستەلاتدارى نوى واتە (ناصر الملكى)^(۵) چ سیاسەت نینە، نە ئەم ب خۇ چ دكەت، نە دەھلیت ئەم چ بکەین (سیاح، ۲۵۳، ۱۳۴۶). ئەقە قى راستىن بۇ مە دیار دكەت كو خەلكى سنه و دەورویەران، ل ژىر دەستەلاتا (مەتمەم الدوله) ی تووشى بازار و تەخۇشییەكا زىدە بووینە و ب شىوازىن جودا جودا ھاتینە ئەشكەنجەدان، ھەر وەسا دیاردبىت كو دەستەلاتدارین بازىرىن كوردستانى ژى كەسىن زالم و زۆرداریووینە و پشەقانىیا كارىن (مەتمەم الدوله) ی كرىنە.

ل سنه ریزهکا مهن ل سهیاحی هاتییه کرتن و چهن دین دیاریین گرانها پیشکیشی وی کرینه، همر و ساه دهمی قیایه ژ (سنه) بهرهف (سهقر) یشه بجیت، دستهه لاتدارین سنهین هندهک سویار وهک زیرهقان و رینیشاندنر داینه گهل وی، لی وهکی نهو ب خو دبیزیت، نهوی نهو قهبارا زیرهقانان پهسند نه کرییه و ب تنی چهند کس گهل خو برینه، پاشی د ریکیدا داخواز ژ هندهکین دی ژی کرییه کوهه گهرن و ب تنی دوو سویار گهل وی ماینه. ل قیری (سهیاح) تشتهکی بالکیش دمربارمی نهقان سویاران دبیزیت: دهمی نهو نیزیکی گوندهکی دبووین، نیک ژ نهقان سویاران بلمز و جوارکاف بهرهف گوندهشه دا جیت و دا

خهلکی نهچارکعت کو بهینه پیشوازییا من و قوربانیان پیشکیش بکهن. نهز گهلهک ژ نهقی کاری عیجز بووم و من قیا پیشا وی بگرم، لی نهوی گوت: نهف کاره ژ پیدقیاتیین هوکمرانییه. من گوتی ما نهز هوکمران نینم (۱۹) (سیاح، ۲۵۳، ۱۳۴۶). سهیاح وینهی بندهستی و ژیارا دژوارا مروقی کورد ل زیر دستهه لاتا قاجاریان و ناغا و دمرهه بگین کوردان بهرجسته دکعت، ل قیری نیدی ج ریز ل مروقی ههژار ناهیته کرتن، سهرمرای ههژاری و نه دارییا خو دقت بهیته سهرریکی و بهزی خو بو میهقانین حاکم و دستهه لاتداران بکته قوربانی.

سهقر (۶):

سهیاح سهبارت ب بازیری سهقری

دبیزیت: (جههکی خراب نینه، لی بو من سهیره کو جهوا نهف خهلکه، نهفی زولم و ستهما هنده زیده ل سهر خو قه بیل دکهن، جهوا نهف خهلکه ههمی د دستن نایی سهقریدا نخسیرن؟ ما نهف مروقی نینن؟ گیانهومر ژی هنده بینفره نینه) (سیاح، ۲۵۳، ۱۳۴۶)، نهف جوره دمربرینه رادهی داخباربوون و بن هیشی بوونا سهیاحی نیشان ددهت، نیشانا نهوی زولم و زورییا زیدهیه کول ههمبهر هه فوه لاتین سهقری هاتییه پهیرموکرن. سهیاح ژ بینفرههی و ملکه جبوونا زیدهیا کوردان تووشی سهرسورمانی بوویه.

بانه (۷):

(سهیاح) سهبارت ب بازیری بانهیی ژی دبیزیت: ل ویری (یونس خان) (۸) خودانی وان ئانکو گورگی نهوی پهزی بی شقان بوو. دهمی نهز گههشتیمه ویری شههیانا کوری وی بوو. سهیره، نیک ژیدمری رزقی چهند هزار کهسان بیخته بن دستن خو و وساب دلی خو شههیانا بو خو دانیت، خهلک ژی ب تنی خه مان بخون. نهفه هند نهزانن کو هیشتا نزانن چ ب سهری وان هاتییه، ل قیری سهمایا کورد ب نافودهنگه، ل شههیانی نهو سهما دکرن، من ژی بهری خو دداین) (سیاح، ۲۵۳، ۱۳۴۶).

دیاره حاج سهیاح زیلی بهرجسته کرنا نهو زوردارییا کو دستهه لاتدارین بانهیی ل ههمبهر خهلکی کرینه، رهخنهیی ژ کوردان ژی دکریت. سهیاح ژ دوو روانگه هان رهخنهیی ژ کوردان دکریت، روانگهها نیککی بی دهنگی و تهپه سهرییا بی سنوورا وانه و یا دوویی بهشداریکرنا وان ل شههیانا کوری حاکمی بانهیییه، جهوا نیک زولم و زوردارییی ل مروقی بکعت و پاشی مروقی ب خو سهماییی بو وی کهسی بکعت، کهواته ب دیتنا وی کورد مللهتهکی بندهست و نهزانن.

یونس خان و عزیز خان بانه

(وزيرى فەوايد)
حەسەن عەلى خان مەنگورسى

ساوجبلاغ (موھاباد)^(۹) :

سەيباحى سەرا موھابادى ژى دايە و دەمەكى ل وىرى مايە. دەمى سەيباح گەھشتىيە مەھابادى (حەسەن عەلى خان)^(۱۰) - وەزىرى فەوايدى حەكمەتا قاجارىيان - حەكمى ئەقى باژىرى بوويە. وەسا ديارە كو سەردانا سەيباحى ھەقەم بوويە لگەل بزاقىن (شەيخ عوبەيدوللاھى نەھرى)، چونكە دەمى (سەيباح) ژ ئىكى پەرسىيارا وەزىرى فەوايدى دكەت و دقەت بزائىت كال كىشەيە، ئەو د بەرسشدا دبىزىت: (دەنگۆيەك ھەيە كو جارەكا دى شەيخ عوبەيدوللاھ ھاتىيە سەرحەدى لەوما وەزىرى فەوايد لگەل (امير نظام علاء الدولە) چووينا ئورمىنى و (خسروخان) براينى وەزىرى فوايد ل جەنى براينى خۇ حوكمى دكەت. (سباح، ۲۵۵، ۱۳۴۶)

وى ھاتە ژورقە. فەراشباشى
گۆتە ھەمزە ئاغاي: ئەقە
بەريارا وەلئەھدەيە، دقەت
ئەقى زنجىرى ماچى كەى
و بەھافىزىيە ئەستۆين
خۇ. ھەمزە ئاغاي گۆت:
نەزە؟ فەراشباشى گۆت:
بەلى تو. ھەمزە ئاغاي
رابووقە و ھەنجەر خۇ
دەرخست و ھەزاران خەبەر
گۆتە قاجارىيان ھەر
ئىك ژ ترسىن وى بو
لايەكيشە رەقى. ئەو بى
ترس قەگەريا كاروانسەراينى.
سەردار ئاغايى برازاينى وى گۆتى:

تو نەترسىيە. ئەوى گۆت: بەرى خۇ بدى،
من ل وىرى قەلەين دكيشا، ژ وىرى ھەتا قىرى خۇ ئاگرى قەلەينى
ژى نەكەفتىيە، زەلام ژ قاجارىين ترسنوك ناترسىت). ب ئەقى رەنگى
ئەو ب دلى خۇ ژ وىرى چوون و خۇ ئىك نەورىيا نىزىكى وان ببىت.
خولبىسەرىيا ھەزارانە، ھەر بەلايەكا ھەبىت ھەر بو وانە. حوكمەتنى
پارە دقايان و (ھەمزە ئاغاي) ژى گەنگىن بى نەددا. (ھەمزە ئاغاي)
دقيا بو حوكمەتنى بدەتە دياركرن كو رەفتارى وان ل بەرامبەرى
وى خەلەت بوويە، لەوما ھىرش برە سەر دەقەرىن دەوربەر و ھەمى جە
خراب كرن. ھەماچ نەبىت مىرانى ل دەق وى ھەبوو و ھەتا رادەمەكى
دەلقانى ب ھەزاران دەر، ئى نارىشا مەزەن ئەو سەرباز و راسپاردى بوون
كو ئەركى گرتنا (ھەمزە ئاغاي) ل ئەستۆينى وان بوو و نەدويزيان
نىزىكى وى بن، ئەوان ئاكرەكى وەسا بەردا جان و مال و نامىسا
خەلكى كو خۇ كافر ژى وە ئاكرەن. وان ب ئىكجارى خەلك ژ
دەولەت و خزمەتكرنا دەولەتنى بى ھىشى كر و پاشى دەست ژ بيان
دريزتر قەگەريان. سالا دويشدا (علاء الدولە امير نظام) بوو پيشكارى
نازەربايجانى و وى ژى (حەسەن عەلى خان) وەزىرى فەوايدى كره
حەكمى ساوجبلاخى. خەلك گەلەك ژ خۇ دترسيان، لەوما وەزىرى
ژى بشتى ب دەستقەھىنانا دەستقەلاتى پارە و باجەكا زور ژ خەلكى
ومرگرت و ژيارا خەلكى گەلەك نەخوش كر. رۆژەكى وى گازى
(شەيخ الا سلام) ئى قىرى كر، كو پەيوەندى لگەل ھەمزە ئاغاي ھەبوو،
ب ھەمى ئاوايان باومرى داين و گۆتى: حوكمەتا بەرى خەلەتتيا كرى،
خزمەتكارەكى وەكى (ھەمزە ئاغاي) دقەت بەيتە تەربىيەت كرن،

مەملانا (ھەمزە ئاغايى مەنگورى) ل گەل دەولەتا قاجارىيان و
جەوانبىا كوشتتا وى ژ لاين دەستقەلاتدارين قاجارىانقە بوويە جەنى
گرنگىپىدانا (حاج سەيباحى)، ھەتا وى رادەى كو سەردانا ئەوى باغى
كربىيە كو ھەمزە ئاغاي تىدا ھاتىيە كوشتن و پاشى داخواز كرىيە ئىك
ژىاسين ھەمزە ئاغاي ببىنيت و ھويركارين رويدان ژوى وەمرگرت. ئەق
كەسە ب ئەقى ئاوايى باسنى كوشتتا ھەمزە ئاغاي دكەت:

ھوين دزانن، حوكمەت ل ھەر جەھەكى ژبو ب دەستقەھىنانا
داھاتى ھەر كارەكى دكەت، قىجا خۇ ھەكە ب رىكا كوشتتا ھەزاران
كەسان ببىت. ل ساوجبلاخى داھاتى حوكمەتنى ژ ئەيالاھەتەن كوردانە،
شازادە كو ب بەريارا وەلى عەھدى ببوو حەكم دەقەرى، قيا پارەكى
زور ژ ھەمزە ئاغاي كو سەروكى ھۇزا مەنگورى بوو وەمرگرت، ب ھەر
ئاوايەكى ببىت بەريارا بەرھەفقارنا وى ژ وەلئەھدەيە وەمرگرت و ب رىكا
نقىسارەكى گۆتە (ھەمزە ئاغاي)^(۱۱) ى كو دقەت بەيت و كاروبارين
ھۇزى ل گەل حوكمەتنى تەمام بکەت، واتە دقەت باج و پيشكىشا
حوكمەتنى بدەت؛ دا سەروكاتتيا ھۇزى د دەستى تەدا بمىنيت. ھەمزە
ئاغاي پىگىرى پىكر و ل ئەقى كاروانسەراين بەرھەقبوو و پاشى بەرھە
(دارا الحوكومە) قە چوو. ھەمى دزانن كو ھۇزا مەنگورى مېرخاسترين ھۇزا
ئەقى دەقەرىنە، ب تايبەت سەروكىن وان. ھەمزە ئاغاي ب خەنجەر و
دەبانجا بەر شویتكا خۇ و رەخت و فېشەكىن ل بەر خۇ ل ئەو جەى
رويشت كو حوكمەتنى دەستبىشان كرىبوو. ل ئەقى دەمى فەراشباشى
ب ژوور كەفت، فەراشەك ژى كو زنجىر د دەستين ويدا بوو ل دویش

ئاغاي بەرسقدا و گوت: ئەگەر ئاخستنا قاجاريان با، من باومەرى پى نەدھينا، لى ومزيرى فەوايدى ژ ھۇزا مەيە و ئەگەر سويندى بخوت و سوزى بدەت؛ دى قەبيل كەم و دى ھىم). ومزيرى فەوايدى ژى سويند خوار و ل پشتا قورئانەكى نقيسى: ھندى ئەز ساخم و ل سەر ئەقى ئەردى ب ريشەدجم، دى ھاريكارييا تە كەم و بو پاراستنا جانى تە ج ل سەر خۇ ناھيلم) و پاشى نقيسىنا خۇ مۇرڪر. برازايى وى (سەردار ئاغا)ى گەلەك گوتى نەچە و بلا باومەريا تە ب ئەقى مرؤقى نەھيت، لى (ھەمزە ئاغا) رژد بوو، لەوما ل داوونى ل كەل ھندەك سوياران بەرھ (ساوجبلاخ)ىشە ھات و گەھشەتە ئەو باغى كو حكومەتى دەستنيشان كرىوو. (سەردار ئاغا) دەمى دبينيەت كو سەربازين چەكدار دۇر باغى راومەستياينە، دبيزيتە ھەمزە ئاغاى: دروست نينە بچينە ناف باغى، بيژە ومزيرى بلا بەھيتە دەرھە و ل ڧيرى ھەقدوو ببينين؛ داكو ئەم ژ ھەقالين خۇ دويرنەكەڧين. (ھەمزە ئاغا) گوھى خۇ نادەتى و دچنە ناف باغى و ژ ھەسپين خۇ دھينە خوارى، سويارين وى ژى بيچەك دويرتر و ژ دەرھەى باغى ل ھيشيا وى دەمين. (ھەمزە ئاغا) و ھەقالين خۇ دچنە ناف چادرەكى و ل ھيشى دەمين دا كو گازى وان بکەن. ل ڧيرى (ھەسەن عەلى خان) خۇ دھاڧيتە ناف چالەكى كو بەرى ھنگى ھاتبوو بەرھەڧكرن و نامازى دەدەتە سەربازان دا چادرى ھەمزە ئاغا و ھەقالين وى بدەنە بەر گوللەھيان و ب ئەقى رەنگى (ھەمزە ئاغا) و ھەقالين وى دھينەكوشتن و ومزيرى فەوايدى ژى ل دەڧ حكومەتى ب قەدر دكەڧيت و لدەڧ خەلكى بەھايى خۇ ژ دەست دەدەت. (سياح، ۲۵۶، ۱۳۴۶-۲۵۷).

ئورمى (۱۳) :

(حاج سەيياح) گەلەك پەسنا باژيرى ئورمى دكەت و باسنى ئەقى يەكى دكەت كو باژيرەكى پاكژ و ب سەروپەرە و ئاكنجيين وى ژى حالخوشن، ھەر وەسا دبيزيت حاكىمى وىرى ژى بو خەلكى باشە. دناف گوتنن سەيياحى سەبارەت ب ئورمى، تيبينين وى دمرىبەرى قوتابخانەيىن بيانى و رولى وان جەئى سەرنجىيە، ئەم دبيزيت: (قوتابخانەيەكا لازاراستيا فەرەنسى و قوتابخانەيەكا پروتستانى و قوتابخانەكا باشا ئەمريكى ل وىرى ھەبوون، ب ديتنا من مژوبلى بەلاڧكرنا نايىنى مەسيحى بوون. ژبلى ئەڧان قوتابخانەيان، قوتابخانەيىن كەڧن ئانكو تەمبەلخانەيىن بيس و بى سەروپەرە ژى ھەنە كو زانستەكى بيسەرەپەر لى دھيتەخواندن، قەشەيىن فەرەنسى و كلدانى د كوپيتكا پاكژييدا مژوبلى راکيشانا قونايانن بو ناف قوتابخانەيىن خۇ). (سياح، ۲۵۸، ۱۳۴۶)

ئەڧە ب خۇ نيشانا پيشكەڧتى بوونا باژيرى ئورمى ل سەر دەمى قاجاريانە، ھەبوونا سى قوتابخانەيىن بيانى، ل ئەقى باژيرى و ئەم پەسنا (سەيياح) بو ماموستا و قوتايىن ئەڧان قوتابخانەيان دكەت، ومرازا ئەقى باژيرى ل ئەموى سەردەمى دەدەتە دياركەن. (سەيياح) رەخنەيەكا توند ژى ل سيستەمى پەرومردەيا ئيرانى دگريت و ب سيستەمەكى كەڧن و بى مفا ل قەلەم دەدەت.

ماكو (۱۳) :

نافودەنگى گەلە ئانكو زيندانا ماكوئى بوويە ئەگەر كو (سەيياح) قەستا ئەقى باژيرى بکەت. ئەم تشتى كو دەستيىكى سەرنجا وى رادكيشيت، سيستەمى دەستەلاتداريا خان ئانكو ئاڧايىن ماكوئىيە. (سەيياح) باسنى زۇرداريا خانى ماكوئى دكەت و پاشى دبيزيت: خودانى ئەقى پەزى بى شڧان - مەبەستا وى خەلكى ماكوئىنە - چوار برانە كو خەلك ب ترس و لەرز باسنى ستمە و دەستەلات و رەڧتارى وان دكەن. بى ئىكى (تەيموور ئاڧايە) ھ كو حوكم دەستى ويدايە، بى دوويى (بەھلول ئاڧايە) كە مەيلا دموئشان ھەيە، و بى سىين (ئسماعيل پاشا) يە كو ھەز ژ مەلايان دكەت و بى چوارى (ئيسحاق پاشا) يە كو گەل چ ژ وان نينە، دبيزن ئەڧان برايان مڧايەكى مەزىن ژ شەرى عوسمانى و رووسيان ديتيە (سياح، ۲۶۲، ۱۳۴۶).

(سەيياح) بايەخەكا زیدە ب وەسڧكرنا كەلھا ماكوئى دايە، سەبارەت ب ئەڧنى كەلھى دبيزيت: كەلھا ماكوئى، كەلھەكا سروسشتيە كو نمونەيا وى ل ج جەين ئيرانى نينە، چ سەرباز و سويا نەشەن دەستى خۇ داننە سەر ئەڧنى كەلھى... بى بڧيت سەرا ئەڧنى كەلھى بدەت دڧيت مۇلەتى ژ (ئيسحاق پاشا) و مەركريت چونكە دەستەلاتا وىرى دەستى ويدايە. پاشى (سەيياح) باسنى ھندى دكەت كو چەوا دڧيت مرؤڧ ب ومريسان سەرکەڧيت و بچيتە د ناف شەڧتەكيدا كو وەكو كەلھەكا سروسشتيە. ب ديتنا وى ل دەمەكى ريكەك بو ئەڧنى كەلھى ھەبوويە لى ژبەر ئەگەرەكى نەديار ھاتىيە خرابكەن. ھەر وەسا سەيياح دبيزيت: ئەڧە كەلە و كاروانسەرا و جەئى ژيانىيە و ب نافەندا ياخيوون و سەرکەشەين خان و ئاڧايىن ماكوئى دھيتە نياسين. (سياح، ۲۶۳، ۱۳۴۶)

دیاره ئەف کەلەهەر ئەو زیندانا ماکو یا ب
 نافۆدەنگە، کول سەردەمەکی ریبەری بزاقا (بابییە)
 کول شیراز هاتوو دەستەسەر کرن ل قیری
 هاتییه زیندانی کرن. (حاج سەییاح) باشی
 کاریگەرییا بزاقا بابییە ل سەر خەلکی
 ماکوینی دکەت. دبیژیت ل ناف
 کەلەهی پیرەمیرەکی سلاق ل
 من کر و گوێ (والله اکبر
 یا اعظم). ژ ئەفقی کوێتی من
 زانی ژ بابیانە چونکە ئەف جوړه
 سلاقرگنە تابییەتە ب بابیانە.
 سەییاح دبیژیت من ریز لی
 گرت و ئەو تیگە هاند کو ئەز
 ژ بابیان نینم، لی دشیت باوەرییا
 خۆ ب من بینیت. دەمی نیژیکی من
 بووی دوغایەکا تابییەت خواند. من
 گوێتی دیاره تو ژ پەیرەوین (میرزا علی
 محەمەدی) (۱۳)؟ وی گوێ: ئەری. من گوێتی:

دەمی ئەو هیانیە قیری و ل قیری زیندانی کرین، تو

ل قیری بووی (۹). گوێتی: ئەری، راستە دەمی ئەو هیانیە قیری

خەلکی قیری فارسی نەدزانی کو ئەو پەییوەندی لگەل وان بکەت، هەر
 وەسا وی ژی ترکی نەدزانی کو بشیت ب ریکا فی زمانی پەیاما خۆ
 بگەهینیت، لی رەفتارەکا وەسا کر کو ئیدی خەلکی ئاقا سەر شووا
 وی ژی ب تەبەرک و پیرۆز دزانی. من گوێتی: ئەری تە ژی ئەو دیت،
 گوێتی: ئەری ئەز ژی بوومە موریدی وی، لی حەز ناگەم کەس
 بزانی. من گوێتی چەوا بوو؟ گوێتی: دەمی باب هیانیە قیری، ژ بەر
 ئەو ناژاوه و گەندەلی و کوشتنین کو ددانه بال وی، کەریین من
 گەلەک ژی فەدبوون، لەوما من هەندەک پرسیار نامادە کرن و خۆ
 گەهانده وی، دا کو وان پرسیاران ژی بکەم و ب ئەفی رەنگی ئیهانەتا
 وی بکەم، لەوما ب کەرب و ب نیهتا شکاندئا وی چوومە جەنی مانا وی،
 دەمی گەهشتیمە ویری، من دیت کو سەرباز ب ریزەکا زۆر ل دۆر وی
 راوەستیانیە، وان کارتیکرن ل سەر من کر و وەل من کر کو ئەز ژی
 ریزی ل وی بگرم، ئەو مژویلی نقیسینا تشتەکی بوو. ترسا وی کەفتە
 دلی من و من هەمی پرسیارین خۆ ژبیر کرن. دەمی ژ نقیسینی خلاس
 بووی سەری خۆ بلند کر و گوێتە من چ حالی تەیه؟ من سوپاسییا وی
 کر. گوێتە من تە چ پرسیار هەنە؟ بیژە. من هندی هزرا خۆ کرج
 پرسیار نەهاتنە بیرا من، وی سەرنجا من راکیشا بوو، ئیدی هەر تشتی
 گوێتا دا بجه هینم، ئەز ببوومە موریدی وی. هەفژینا من ژی دەمی
 ئەو دیتی ئیکسەر بوو موریدا وی. (سیاح، ۲۶۳، ۱۳۴۶-۲۶۴).

سەییاح ب ریکا فەگیرانا سەربووا ئەفی کەسی لگەل
 مەزنی بابیان، سادەبوون و سایلکەبوونا کوردان بەرجستە دکەت.
 کورد دکەفتە ژیر کاریگەرییا کەسایەتییا مرفۆفەکی و وی ب
 پیرۆز دزانی ب کو چ دانوستاندن یان گەفتگویەکی لگەل بکەن و
 تشتەکی دەر بارە هزر و بۆجوونین وی بزانی. زیدەباری ئەفی یەکی
 سەییاح بابەتەکی نوی ژی دنازینیت، ئەو ژی کاریگەرییا بزاقا
 بابییەتی ل سەر کوردانە کو هەژی فەکوێلین و دویچووونییە.

بشتی ماکوینی، ئیدی هیدی هیدی حاج سەییاح ژ دەفەرین
 کوردنشین دەر دکەفت و بەرەف دەفەرین دین ئیرانیقە دجیت، لەوما
 تیبینی و بۆجوونین دین وی پەییوەندییەکا راستە و خۆ ب کوردستانیقە
 نینە.

ژیدەر و چاڭکانی :

۱. - حمید سیاح. ۱۳۴۶، خاکرات حاج سه‌سیاح یا دوره خوف و وحشت، انتشارات امیرکبیر، تهران.
۲. <https://fa.wikipedia.org/wiki>

پەراوێز :

۱. کامیاران ئیکه ژ باژیرین پارێزگه‌ها کوردستان ل ئیران، دکه‌قیته باشوری باژیری سنه و ۶۵ کیلومه‌تران ژێ دویره و نیزیکی کرمانشانییه <https://fa.wikipedia.org/wiki>.
۲. دیاره کو حاج سه‌سیاح ژێ وه‌کو پرانییا ئیرانبان باومری ب جودابوونا کورد و ئوران هه‌یه.
۳. سنه نافه‌ندی پارێزگه‌ها کوردستان ل روژنافا ئیرانییه، دکه‌قیته ناف زنجیره جیایی زاکروس، نه‌ق باژیره ل روژنافا ئیرانی دکه‌قیته جیایی(ئابیدیر) و ژ ژلایی باکوریشه دکه‌قیته جیایی (شیخ مه‌عروف)، ژ لایی باشوریشه ژ ب جیایی (سیراج‌مدین) ب داوی ده‌یت <https://fa.wikipedia.org/wiki>.
۴. هه‌تا سه‌رده‌می ناصرالدین شاهن قاجاری ژێ، ده‌قرا کوردستان ل ژیر ده‌سته‌لاتداریا نه‌رده‌لانیان بوویه، ئی ل نه‌قی سه‌رده‌می و ژبو خورتکرنا ده‌سته‌لاتا نافه‌ندی و زالبوونا بنه‌مالا قاجاریان ل سه‌رده‌سته‌لاتن سازاده (میرزا فرهاد) یی به‌رنیاس ب (معتمدالدوله) وه‌ک حاکمی کوردستان هاتییه ده‌ست‌نیشانکر. (معتمد الدوله) داوی ب ده‌سته‌لاتا نه‌رده‌لانیان هینا و شیا شورشین کوردی ژناف بیته بارودوخی کونترول بکته. بنیزه <http://ensani.ir/fa/article>
۵. مه‌به‌ست(ابوالقاسم خان قه‌راکوزلو)، یی به‌رنیاس ب (ناصرالملک)، ه ژ سیاسه‌تمه‌دارین مه‌زنین سه‌رده‌می ناصرالدین شاه و مقفردین شاه و مه‌مه‌مد علی شاه و احمد شاهن قاجار بوویه. ب ئیکه‌مین وه‌زیری دارایی ئیران ده‌یت‌نیاسین، ماوه‌یه‌کی حوکمران کوردستانی بوویه. <https://fa.wikipedia.org/wiki>
۶. سه‌قز ژێ ئیکه ژ باژیرین پارێزگه‌ها کوردستان ل ئیران، نه‌ق باژیره ل سه‌ر دوو گران هاتییه ئاڤا کرن
۷. بانه ئیکه ژ باژیرین پارێزگه‌ها کوردستان ل ئیران، نه‌ق باژیره نه‌قسنووره ل که‌ل هه‌رنما کوردستانا عیراق، دکه‌قیته باشوری روژنافا ئیران سه‌قز و باشوری روژه‌لاتا سه‌رده‌سته‌لاتی <https://fa.wikipedia.org/wiki>.
۸. یوونس به‌ک کوردی نه‌حمه‌د به‌ک کوردی سلیمان به‌گییه، ل دویف بریارا حاکمی سنه‌ین ده‌سته‌لاتا بانه‌ی رادسته‌ی وی هاتییه کرن و ناسنافی یوونس خان و مرگرتیه. ده‌سته‌لاتداریه‌کن به‌یز و خودان بریار بوویه و شیا به‌ بانه‌ی کونترول بکته و ناسنایشا وی بیاریت <https://baneh.com/blog>.
۹. موه‌باد کو به‌ری ب ساوجلاخ ده‌اته نیاسین، ئیکه ژ باژیرین کوردنشینین پارێزگه‌ها نازمه‌ریاجانا روژنافا ل ئیران، دکه‌قیته باشوری ده‌ریاچه‌یا نورمین. مه‌باد پایته‌ختن کۆمارا کوردستان نانکو کۆمارا مه‌بادییه و ب نافه‌نده‌کی بزافا نه‌مه‌وییا کوردی ده‌یت نیاسین. مه‌باد ژ لایی باکوریشه ل که‌ل میاندوناو و ژ لایی باشوریشه لکه‌ل سه‌رده‌سته، ژ لایی روژنافا ئیران لکه‌ل خانن و ل روژه‌لاتن ل که‌ل بوکانی هه‌قسوییه <https://ckb.wikipedia.org>.
۱۰. مه‌به‌ست (حه‌سهن عه‌لیخان کهره‌وسی)، سیاسه‌تمه‌دار و وه‌زیر و بالوێز و ده‌سته‌لاتداریه‌کن نافداری سه‌رده‌می قاجاریانه، نافه‌ری که‌له‌ک بوست دده‌له‌تا قاجاریاندا و مرگرتیه، ئیکه ژ نه‌قان بوستان وه‌زیری هه‌وایدی بوویه، هه‌ر وه‌سا نافه‌ری ماوه‌یه‌کی ژ حاکمی سنه و کوردستان بوویه. <https://fa.wikipedia.org/wiki>
۱۱. حه‌مه‌زه ئاغا مه‌زنی هۆزا مه‌نگور، ئیکه ژ هۆزین
- موکریانی بوویه. نه‌ق هۆزه دناڤه‌را خانن و سه‌رده‌ست و مه‌بادی نانکچینه کو نوکه ب به‌شه‌ک ژ پارێزگه‌ها نازمه‌ریاجانا روژنافا ده‌یت نیاسین. <https://fa.wikipedia.org/wiki>
۱۲. نورمی سه‌نته‌ری پارێزگه‌ها نازمه‌ریاجانا روژنافا ل ئیرانییه. هه‌ر ژ سه‌رده‌مین که‌فن کرنگییا خو یا بازرکانی هه‌بوویه و ب ئیکه ژ باژیرین مه‌زین ئیران ده‌یت نیاسین. <https://fa.wikipedia.org/wiki>
۱۳. باژیره‌کی کوردنشینیه کو دکه‌قیته باکوری روژنافا ئیران و هه‌قسنووره ل که‌ل وه‌لاتن تورکیی. نه‌ق باژیره ژ لایی باکوریشه دکه‌قیته روبیاری (قه‌رمسو) و سنووین تورکیی، ژ لایی روژه‌لاتن ژێ دکه‌قیته روبیاری ئاراس و سنووین نازمه‌ریاجانی، ژ لایی روژنافا ئیران ده‌یت نیاسین. <https://fa.wikipedia.org/wiki>
۱۴. (سه‌ید عه‌لی موحممه‌د شیرازی) به‌رنیاس ب باب (۱ موهرمه‌سا سال ۱۳۳۵ ل شیراز - ۲۸ شه‌عبان ۱۳۶۶ ل ته‌بریز)، نقیسه‌ر و خودان تیۆر و دامه‌زرینه‌ری رنجکه‌کا دینییا (بابییه) یی بوو. نه‌وی بزافا بابییه‌ین دامه‌زراندن و زه‌مه‌رکا مه‌زن ژ خه‌لکی که‌هسته‌تی وی خو ب (مه‌دی الموعود) و دامه‌زرینه‌ری نایینه‌کن نوی دا نیاسین. باب پشتی شه‌ش سالان ژ ده‌سته‌تیکرنا بزافا خو ل باژیری ته‌بریزی و ب فه‌رمانا (نه‌مه‌یر که‌بیری) هاته‌کوشتن. دیاره نه‌ق که‌سه‌ل سال ۱۸۴۸ز بو باژیری ماکو هاتییه دویر خه‌ستن و ل ویری هاتییه زیندانی کرن <https://fa.wikipedia.org/wiki>.